

Сеітяг'яєва Т. Р.

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

ШАМІЛЬ АЛЯДІН – РЕАЛІСТ ТРАГІЧНОЇ ЕПОХИ

У статті охарактеризовано відомого класика кримськотатарської літератури Шаміля Алядіна за матеріалом двох творів як письменника-реаліста трагічної епохи в історії кримських татар. Як видатний прозаїк, Шаміль Алядін у своїй творчості другої половини ХХ століття зумів розповісти про всі сторони життя свого народу, відобразити його неповторність і самотність. Цей період, насичений важкими історичними подіями в житті кримськотатарського народу, автор, передаючи всю глибину їх трагізму, описав надзвичайно реалістично.

Ш. Алядін, продовжуючи традицію жанру роману й розповіді, створив у депортації значні твори на заборонені теми. Він намагався розкрити образ національного героя і глибше показати національний дух.

У повісті «Запрошення на бенкет диявола» Ш. Алядін першим із радянських кримськотатарських письменників написав про великого просвітителя І. Гаспринського й поета-демократа Усеїн Токтаргази, чий імена довгі роки було заборонено згадувати. Утім, Шаміль Алядін був не просто письменник-реаліст, який брав за основу історію свого народу та події із власного життя. Можна сміливо стверджувати, що він поставив перед собою завдання – відродити національну самосвідомість кримськотатарського народу. У творах Шаміля Алядіна ми бачимо послання автора своєму багатостраждальному народові – роздуми щодо проблем, які залишаються актуальними донині: національна ідентичність, гідність, єдність, просвітництво, визнання.

Він усвідомлював потребу у створенні прози на історичну тематику, адже розумів, що вона необхідна для формування національної самосвідомості. Через те національна ідея пронизує його твори. Як свідок руйнування системою культурної спадщини кримських татар, він бачив, що втрачається також духовна спорідненість із попередніми поколіннями, втрачається національна пам'ять.

Саме тому його спроби озирнутись у минуле, описати його, розкрити внутрішньонаціональні проблеми, зобразити культурну спорідненість та світоглядні відмінності поміж видатними історичними діячами залишаються і цікавими, і важливими для сучасних читачів.

Майстерність письменника проявилась у тому, що він описав особисту історію так, ніби це – історія кожного кримського татарина.

Ключові слова: кримськотатарська література ХХ століття, зображення трагічної епохи, реалізм, історична тематика творів, письменник-реаліст, історичні діячі, твори на заборонені теми, образ національного героя, національний дух.

Постановка проблеми. Шаміль Алядін (1912–1996) – класик кримськотатарської літератури, який реалістично зображував у своїх творах трагічні віхи в історичній долі свого народу. Тому природно, що автор, як активний діяч національного руху кримських татар, не зміг залишити поза увагою теми найбільш складних соціальних періодів, які хвилювали весь народ, а також передову інтелігенцію. Проявивши вперше свій творчий письменницький талант, як і багато інших кримськотатарських письменників, спочатку в поезії, згодом він звернувся до прози.

Письменникові, який уцілів із-поміж сотень загблих, випала місія не просто донести світлу пам'ять, про тих, кого змушували забувати, але

і зберегти для нащадків їхнє слово, зберегти традицію.

Розглянемо у своєму дослідженні два історичних твори автора, які торкаються різних періодів історії. Це історичний роман «Запрошення на бенкет диявола» та історична повість «Я – ваш цар і бог».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що прозові твори Шаміля Алядіна становлять класику кримськотатарської літератури, в літературознавстві його твори маловивчені, кожний твір письменника є предметом спеціального дослідження й вимагає всебічного вивчення й аналізу. Автор під час написання поданого дослідження звертався до статті Ш. Е. Юнусова

«К вопросу о «картине мира» в крымскотатарской прозе новейшего периода» [3].

Постановка завдання. Метою статті є виявлення втілення ідеї через художні образи й тематику у творах, які показують трагічні епохи в історії кримських татар.

Згідно з метою визначено конкретні **завдання**: розглянути тематику й елементи сюжетів творів; звернутись до образів творів; із сукупності тематики й образів показати трагічність зображуваних періодів і подій.

Виклад основного матеріалу. Шаміль Алядін був одним із небагатьох кримскотатарських письменників, які пережили голод 1920-х, репресії 1930-х років, війну, депортацію і стали ланкою, яка зв'язувала «добу національного пробудження» з радянським періодом у культурному житті кримських татар. Із його іменем пов'язана ціла епоха літератури ХХ століття. Час його активної творчості припав переважно на радянський період, охопивши 1927–1996 роки.

Шаміль Алядін зумів залишити після себе пледу вихованців – кримскотатарських письменників, діячів культури, суспільно-політичного руху. Водночас, він був свідком загибелі прекрасного саду кримскотатарської інтелігенції, виплеканого просвітниками на зорі ХХ століття, який уже розквітнув і почав плодоносити. Жертвами радянських репресій стали Номан Челебіджіхан, Осман Акчокракли, Велі Ібраїмов, Асан Сабрі Айвазов, Усеїн Боданінський, Абдулла Лятіф-Заде, Бекір Чобан-Заде й багато інших діячів науки та культури Криму.

Деякі твори Шаміля Алядіна тематично пов'язані з Україною й питаннями історичного минулого: напередодні повернення на Батьківщину він задумав написати історичний роман «Тогай-бей» – епохальний твір про взаємини українських козаків і кримських татар у ранньомодерний період.

У 1985 році Шаміль Алядін вийшов на пенсію і, оселившись на дачі під Ташкентом, присвятив себе письменницькій творчості. Там він написав численні статті, есеї, повісті, зокрема, опубліковані 1987 року у збірці «Чорачыклар» («Роднички»), котра містила також однойменний твір, де автор ностальгійно описує своїх учителів та красу рідного Криму.

Саме там, під Ташкентом, він почав писати роман «Тогай-бей», оповідаючи про славного полководця Тогай-бея, про допомогу кримскотатарського війська Богданові Хмельницькому в боротьбі за незалежність. На жаль, закінчити

цей роман йому не судилося. Письменник надзвичайно прискіпливо ставився до вивчення історичних документів про взаємодію українців і кримських татар, а для деяких документів мусив шукати перекладачів із польської мови. Усе це вимагало багато часу. Шаміль Алядін мріяв зруйнувати ідеологічні стереотипи, безупинно нав'язуванні радянськими підручниками з історії, науковою та художньою літературою. Це було надзвичайно важливо тоді, коли кримскотатарський народ щойно почав повертатись на Батьківщину. Актуальність цього завдання не зникла й досі.

1994 року разом із сім'єю Шаміль Алядін повернувся у Крим – у Сімферополь. Тут, 1995 року, він опублікував публіцистичний нарис «Кремль кърбанлары» («Жертви Кремля»), а також автобіографічну повість «Я – ваш цар і бог», у якій розповів про важкі роки життя кримскотатарського народу в депортації. Утішений поверненням на Батьківщину, письменник будував творчі плани, утім, його життя у Криму виявилось нетривалим – 21 травня 1996 року Шаміль Алядін помер.

Серед опублікованих після його смерті творів був нарис «Взаємини України, Польщі та Росії із Кримським ханством усередині XVII ст.», який мав стати основою його роману-епопеї. Частина цього нарису з'явилась українською мовою на сторінках літературного журналу «Кур'єр Кривбасу» у 2011 році.

Шаміль Алядін є автором понад 70 творів, які були перекладені різними мовами.

У 1979 році Шаміль Алядін опублікував роман «Иблисинь зияфетине давет» («Запрошення на бенкет диявола»), що займає особливе місце в його творчій спадщині. Роман присвячено великому кримскотатарському просвітникові Ісмаїлу Гаспринському й поетові Шамілю Токтаргази, чий суспільна і творча діяльність, та й самі їхні імена, були під заборонаю в СРСР.

Основна заслуга Шаміля Алядіна перед своїм народом полягає в тому, що він, перебуваючи на чужині, зумів об'єднати інтелектуалів і подбати не лише про збереження культурної традиції кримських татар, а також і про її успадкування новими поколіннями. У період депортації це було завданням надзвичайної ваги. Завдяки невтомній праці своїх літераторів, як-от Шаміль Алядін та багатьох інших діячів культури, кримські татари змогли не асимілюватись у Середній Азії, а зберегти власну національну ідентичність. У ті роки кримські татари не мали можливості навчатись рідною мовою; вони докладали величезні зусилля задля збереження національних традицій, донесення

нашадкам відомостей про свою історію, культуру, літературу, про видатних людей і події минулого. Але, втративши під час депортації значну частину свого культурного надбання, вони мали небагато джерел, із яких могли ці відомості брати. Своєю творчістю Шаміль Алядін наважився створити образи й назвати джерела, звідки можна було черпати ці знання.

Структурно роман «Запрошення на бенкет диявола» складається з кількох оповідей, котрі ніби вкладені одна в одну. Роман є своєрідною енциклопедією життя кримських татар на початку ХХ століття: тут зібрано багатий матеріал з історії та етнографії, який спонукає аналізувати минуле й міркувати про майбутнє.

Шаміль Алядін писав цей роман тоді, коли кримськотатарський народ страждав на чужині й був позбавлений права повернутись на Батьківщину; тоді, коли говорити чи писати про Крим було заборонено. Проте йому, як майстрові слова, через художній текст, у якому описано повсякдення народу, через специфічну сюжетну лінію вдалось донести нам знання про нашу історію, про спосіб життя, про світоглядні настанови й цінності, а тим самим – поєднати різні покоління нашого народу, який опинився під загрозою асиміляції.

Роман оповідає про реальних історичних осіб та події, що справді відбулись; тут ідеться про проблеми духовності, релігії та соціально-політичні проблеми кримськотатарського суспільства. Зміст роману істотно збагачує поезія Усеїна Токтаргази та колоритні діалекти кримськотатарської мови.

Як зазначає у своїй статті Ш. Юнусов: «Шаміль Алядін цінний, перш за все, своєю місією, спрямованою на розкриття доль кримськотатарського народу. Людина із кримської глибинки, він у своїх найбільш зрілих творах поділився спогадами про своє село, його околиці, думами про далеку і близьку історію Криму. Створюючи образ Усеїна Шаміля Тохтаргази – прототип реальної історичної особи, кримськотатарського поета-демократа кінця ХІХ – початку ХХ століття, автор повісті «Запрошення на бенкет диявола» шукає відповідь на питання про роль лідера в історичну епоху» [3].

Шаміль Алядін у повісті «Запрошення на бенкет диявола» зумів пов'язати індивідуальну неповторність особистості з етнічної психологією свого народу [3].

Автор описує період відродження національної самосвідомості кримських татар на початку ХХ століття. Зображаючи видатних історичних

осіб (Ісмаїла Гаспринського та Усеїна Токтаргази), він порушує питання про подолання невігластва тогочасного населення Криму. Головних героїв непокоять думки про краще облаштування суспільного життя, а об'єднує їх ідея, що забезпечити це поліпшення можна завдяки просвітництву. Не випадково в романі згадано імена тодішніх відомих осіб, тісно пов'язаних з освітою. Серед них – цвіт інтелігенції початку минулого століття: Усеїн Боданінський, Ільяс Бораганський, Абдурешид Медієв, Ісмаїл Леманов, Асан Нурі, а також Олександр Самойлович – відомий сходознавець та близький друг Ісмаїла Гаспринського. Імовірно, головний задум письменника – відродити їхні славні імена, попри півстолітнє забуття. Нагадуючи імена багатьох осіб, автор прагнув познайомити читача з минулим нашого народу, його мистецькою та інтелектуальною спадщиною.

Перша структурна частина роману – це оповідь від імені автора, який у 1970-х роках потрапляє в курортне місто у Криму. Він зауважує, що дехто з місцевих ще пам'ятає кримськотатарську мову, але вулиці вже перейменовано. У наступній частині оповідь ведеться від імені Асана Кара, який розповідає про своє перебування в госпіталі під час Першої світової війни та про останні роки життя Усеїна Токтаргази. У такий спосіб роман охоплює три періоди: «доби національного пробудження», Першу світову війну та 70-і роки минулого століття.

Особливу цікавість для читача становить Крим початку ХХ століття, адже перед нами відкривається джерело інформації про життя у Криму, про повсякдення та звичаї кримських татар, про взаємини між різними соціальними верствами. Читаючи, ми отримуємо можливість подивитись на кримськотатарське суспільство з відстані ста років.

Одне із ключових місць у романі належить образу Ісмаїла Гаспринського. Цього героя автор змальовує наприкінці життя, акцентуючи увагу на його активній суспільній діяльності. Дім Гаспринського – це й видавництво, і друкарня, й місце зустрічі освічених людей того часу. Вихід із важкого становища, в якому опинились мусульмани Криму, він убаचाє в освіті, водночас критикуючи ідею революційної зміни влади.

Погляди просвітителя Гаспринського на визволення народу з-під панування російської імперії відрізняються від поглядів учителя Токтаргази, але їх об'єднує одна мета – повернути своєму народові справедливість, утрачені знання й цінності.

У центрі твору – Усеїн Шаміль Токтаргази – відомий кримськотатарський поет, учитель, політичний мислитель демократичного напрямку. Цікавість до його трагічної долі приводить автора в архів, де він несподівано знаходить таємничий рукопис Асана Кара. Учитель Усеїн Токтаргази зображений як духовно сильна особистість, невтомний борець за право свого народу на освіту, на гідне життя. Окрім того, він – талановитий поет, вірші якого стали народними піснями. Крізь призму історичних подій, через образи знаменитих просвітників Шаміль Алядін майстерно змальовує багатогранний духовний світ свого народу, світоглядні настанови, культурну й інтелектуальну спадщину.

Повість «Я – ваш цар і Бог» (1995) є автобіографічною. Оповідач – кримський татарин, фронтовик, який повернувся додому з війни й побачив зовсім інший Крим – разюче відмінний від того, який він покидав. Приїхавши 14 листопада 1945 року військовим ешеленом на Сімферопольський вокзал, він сподівався побачити свою сім'ю й потрапити до рідної домівки. Однак усе складається по-іншому: йдучи додому, він не зустрів жодного кримського татарина, у провулку імені Усеїна Токтаргази вже немає таблички із цією назвою, а в його квартирі оселився якийсь Фанковський – начальник облпромбудпостачторгу. Силоміць увірвавшись у свою колишню квартиру, Алядін зі смутком виявляє свої меблі та речі, привласнені чужими людьми.

Замість почуття радості від зустрічі з рідними місцями його опановує гіркота образи. Він усе ще сподівається, що це – страшний сон, помилка, що ось-ось зможе зустрітись зі своїми близькими і все буде як раніше, та невдовзі усвідомлює, що сподівання марні. Усе поглинула страшна реальність. Скрізь де не глянь – незнайомі обличчя, куди б не зайшов – говорять про кримських татар лише як про лиходіїв, хоч ніколи їх в очі не бачили. Те саме довелось пережити кримським татарам у наступний період, коли вони боролись за реабілітацію та повернення на Батьківщину.

Події, котрі розгорнулись після цього, – арешт, депортація, пошуки рідних на чужині – повернули все його життя. Це стосувалось усіх кримськотатарських фронтовиків, які пройшли дороги війни: повернулись на Батьківщину, але не знайшли тут своїх рідних. Образою, гіркотою й болем пронизані рядки про те, що, коли чоловіки (кримські татари) воювали на фронтах, їхні сім'ї – жінок, дітей, старших людей – щонайпідліше вислали з рідної землі й кинули виживати

на чужині. Текст, де автор описує приниження, злигодні й несправедливість, котрі випали на його власну долю та долю гордого народу, сповнений глибокого драматизму.

Фронтовиків, які повертались у Крим із війни, арештовували й перевозили в Середню Азію у вагонах для худоби, тримали їх усередині закритими, подалі від людських очей, на міських залізничних станціях. Частина офіцерів, які не захотіли змиритись із долею виселенців, розстріляли в гірських ущелинах.

Тисячі офіцерів і солдатів – кримських татар – із клунком на плечах, у запилених чоботях зі стертими підборами, ховаючись та намагаючись не потрапляти на очі карателям НКВС, блукали дорогами Узбекистану з кишляку в кишляк, з міста в місто, розшукуючи батьків, дружин, дітей. Постійно озирюючись, ніби злочинці, вони боялись, що їх схоплять патрулі внутрішніх військ, які вистежували й ловили таких шукачів. «Останнім часом з усіх людських почуттів найсильніше мною опанувало почуття самозбереження. Я виробив щось на кшталт інстинкту, притаманного тваринам, на яких полюють» – пише автор [4].

У кожному райцентрі, кожному кишляку, де поселили понад три десятки кримських татар, при кожному заводі були створені спецкомендатури з відповідною кількістю наглядачів. А обласні управління спецпереселенців мали у своєму розпорядженні цілі військові об'єднання. Доля кожного кримського татарина цілком залежала від НКВС, командування якого попереджало місцевих мешканців: «кримські татари – запеклі головорізи, з ними треба бути напоготові, а коли що – не жалувати» [4]. Тож солдати, не соромлячись, зневажали і зривали погони із кримських татар-фронтовиків, обзиваючи їх чингісхановими виродками.

У перший рік після вигнання з Батьківщини в документах, які видавали кримським татарам замість паспортів, зазначалось, що вони – «спецпереселенці», а пізніше – «спецвиселенці». Але це були дрібниці, порівняно з тими стражданнями, які їм довелось пережити. Без дозволу коменданта вони не могли покинути місце, де їх поселили. Чимало тих, хто втратив надію знайти рідних чи повернутись у Крим, покінчили життя самогубством. Щоб угамувати біль, їхні очі мали побачити рідні місця, те, до чого вони звикли з дитинства.

Попри відверту зневагу та ворожість із боку начальства, автор, перебуваючи у принизливому

статусі «спецвиселенця», зустрічав людей, які його розуміли і співчували йому. Окрім того, знайшлися люди, готові не лише співчувати, а й допомагати. Наприклад, Яків Аронович, журналіст похилого віку, який вибираючись з Узбекистану в рідний Мінськ, прописав Алядіна у своїй кімнаті в комунальній квартирі. Про свою роботу в Андижанській газеті Шаміль Алядін пише: «Жоден із моїх колег ні поглядом, ні натяком не дав мені відчути, що я – людина «другого гатунку» [4].

Автор питає себе: чи настануть такі часи, коли можна буде про все це написати – про лихоліття нашого народу, про власні поневіряння. Адже часи міняються. А тепер головне завдання – вціліти в цих страшних жорнах.

Висновки і пропозиції. Трагічна доля кримськотатарського народу протягом трьох століть наклала незгладимий відбиток на світосприйняття й відтворення його в мистецтві творіння. Розглянувши тематику й елементи сюжетів, звер-

нувшись до образів двох творів письменника-реаліста Ш. Алядіна, ми дійшли висновку, що за цими показниками відбивається дійсність попередніх трагічних часів епохи в історії кримських татар. У першому творі – це трагедія відносин соціальних шарів у кримськотатарському суспільстві, яке зазнало значних змін унаслідок колоніальної політики Росії. У другому творі – це трагедія виселення народу з рідної землі, образа й біль фронтовика, який повернувся з війни додому, у Крим, і був підло вигнаний із нього, вимушений шукати свою сім'ю й виживати у статусі «спецвиселенця» на чужині.

Вивчення літератури кримськотатарського народу дозволяє заглянути в його минуле і зрозуміти причини тих чи інших сучасних явищ культури. Дослідження прози Ш. Алядіна, як зразка класичної літератури кримських татар, є внеском у кримськотатарське літературознавство. Матеріали статті можуть бути використані під час вивчення історії кримськотатарської літератури.

Список літератури:

1. Алядин Ш. Сайлама эсерлер. Симферополь : Къырымдевокъувпеднешир, 1999. 640 с.
2. Шамиль Алядин. *Официальный сайт писателя*. Режим доступу : <http://shamilalyadin.com/ru/page.php?id=2>.
3. Юнусов Ш. Э. К вопросу о «картине мира» в крымскотатарской прозе новейшего периода. *Електронний ресурс*. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/55830/17-Yunusov.pdf?sequence=1>. С. 57–58.
4. Алядін Шаміль. Мердивен: кримськотатарська проза українською : художнє видання / пер. із кримськотатарської й російської мови. Київ : Майстер книг, 2019. 352 с.

Seitiahiaieva T. R. SHAMIL ALYADIN AS A REALIST OF THE TRAGIC AGE

The article based on the materials of two works of the famous Crimean Tatar classicist, Shamil Alyadin, makes an attempt to characterize him as a realist writer of the tragic epoch in the Crimean Tatars' history. As an outstanding novelist, Shamil Alyadin was able to tell about all aspects of his people's life and reflect its uniqueness and originality in his work of the second half of the XX century. The period, saturated with serious historical events in the Crimean Tatars' life, described the depth of their tragedy as extremely realistic. Shamil Alyadin continuing the tradition of the novel and story genre created significant works on prohibited topics in deportation. He tried to reveal the image of the national hero and show national spirit more deeply. In the story "Invitation to the Devil's Feast", Shamil Alyadin, the first of the Soviet Crimean Tatar writers, wrote about the great enlightener Ismail Gasprinsky and the poet-democrat Usein Toktargazy, whose names were banned within many years. However, Shamil Alyadin was not just a realist writer who took as a basis his people's history and own life events. It is safe to say that he set himself the task of reviving the Crimean Tatar's national identity. In Shamil Alyadin's works we see the author's message to his long-suffering people as reflections on the problems remaining relevant today, such as national identity, dignity, unity, enlightenment, and recognition. He was aware of the need to create prose on historical subjects, because he understood the necessity to form national consciousness. Therefore, the national idea pervades his writings. As a witness to the destruction caused by system of the Crimean Tatars' cultural heritage, he saw both spiritual affinity with previous generations and national memory were being lost. That is why his attempts to look back, describe the past, uncover national problems, and portray cultural affinity and worldview differences between prominent historical figures remain both interesting and important for contemporary Ukrainian readers. The writer's skill appeared as a fact that he had described his personal story as if it were every single Crimean Tatar's one.

Key words: Crimean Tatar literature of XX century, depiction of the tragic epoch, realism, historical subject matter of works, writer-realist, historical figures, works on forbidden topics, image of national hero, national spirit.